

Reportatge

**Els manuals de mercaderia i l'educació mercantil a l'edat mitjana:
el cas del *Libre que explica lo que ha de ser un bon mercader***

Nicolau López Espinasa

Els manuals de mercaderia eren fonamentals en el procés formatiu dels mercaders a l'edat mitjana, tant pel que fa a les tècniques i habilitats pròpies de l'ofici com a les pautes de comportament.

Aquest article estudia un d'aquests llibres, veritables compendis de la pràctica comercial de l'època. Aquest treball de màster va ser el guanyador del III Premi Antoni de Capmany.

■ RESUMEN

Los manuales de mercadería medievales fueron ricas compilaciones del saber comercial. En ellos, los mercaderes de la Edad Media encontraron las directrices esenciales para desarrollar correctamente su oficio, así como los consejos, las advertencias y las indicaciones imprescindibles para negociar con acierto en todo el mundo. Por consiguiente, estas compilaciones se convirtieron en una de las herramientas principales de la formación técnica y moral de los aprendices de comerciante. Desde esta perspectiva, el objetivo principal de nuestro artículo es presentar estos textos como una de las fuentes más ricas para el estudio del mundo comercial, a partir del análisis de un complejo manual de mercadería inédito, escrito en catalán, que lleva por nombre *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*.

Palabras clave: manuales de mercadería; comercio; Edad Media; formación comercial.

■ ABSTRACT

Medieval trade manuals were dense compilations of commercial knowledge. In them, merchants could find the essential guidelines to properly carry out their trade, as well as advice, counsel, and tips for negotiating in different countries across the world. Hence, these compilations became one of the main tools for merchants' technical and moral training. Against this background, our main purpose is to present these texts as one of the richest sources for the study of medieval commerce. More specifically, this paper examines a complex and unpublished trade manual, written in Catalan under the title of *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*.

Keywords: trade manuals; commerce; Middle Ages; commercial training.

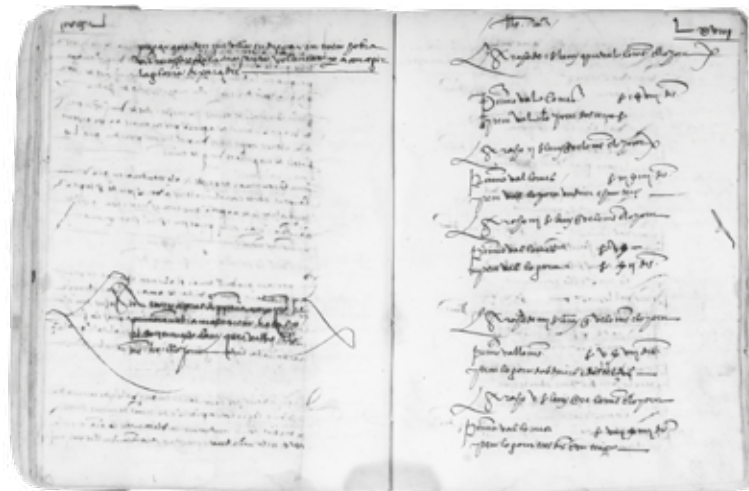
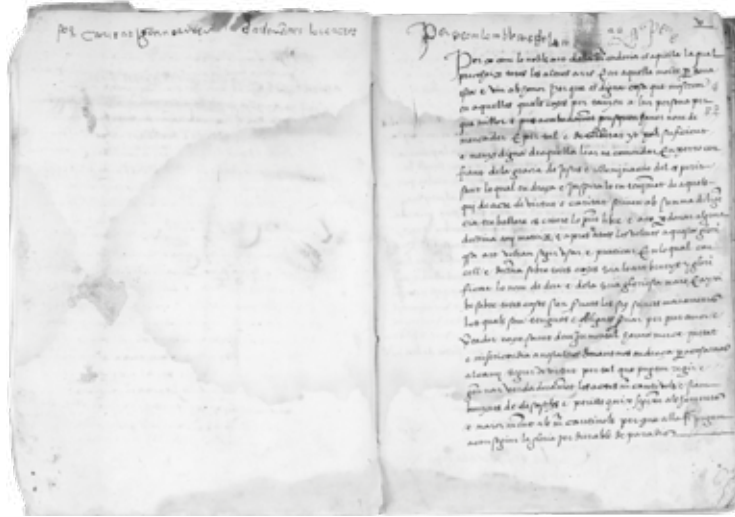
Els manuals de mercaderia són una de les fonts més riques que hi ha per a l'estudi del món comercial medieval. Són el viu reflex de les inquietuds, les necessitats, els anhels i les frustracions dels mercaders que els re-

dactaven, copiaven o estudiaven. Usats com a manuals de referència, aquests eren obres lligades al canvi. La realitat professional dels seus propietaris els va fer evolucionar de tal manera que actualment s'han convertit en una finestra privilegiada des d'on observar de forma fidedigna i dinàmica la realitat econòmica i social del passat.

En aquests manuals, s'hi troba la informació que tot mercader necessitava sobre les places comercials i els productes i mercaderies que s'hi venien -amb menció especial a les espècies. Així mateix, incloïen notes relatives a les tendències dels mercats, les transaccions econòmiques, les relacions entre diversos territoris i, en general, sobre tots aquells elements relacionats amb el comerç d'importació i exportació. Eren també extenses guies comercials que aportaven llum sobre els laberíntics sistemes de pesos, mesures i monedes medievals, així com sobre el correcte desenvolupament de les empreses, el noliejament de vaixells, i la realització de contractes i pagaments. Eren eines que servien per aprendre a dominar les companyies, els intercanvis i les rendes. Actuaven, a més, com a grans compilacions dels elements de formació mercantil i dels valors morals i les pautes de comportament que s'esperaven dels bons mercaders.

Per desgràcia, a casa nostra, l'ús dels manuals de mercaderia com a font d'estudi ha estat escàs i puntual. Tradicionalment, s'havia pensat que només els comerciants italians havien conreat aquest tipus d'obres, fet que portà la historiografia a tractar-les des d'una òptica exclusivament italiana. Per contra, a la península Ibèrica els manuals de mercaderia com a font d'estudi han passat bastant desapercibuts. De fet, caldrà esperar fins al 1981, any en què el professor Miguel Gual Camarena publicà l'edició i l'estudi del *Llibre de coneixences d'espècies* sota el nom d'*El primer manual hispànic de mercadería (siglo XIV)*. Fou a partir de llavors que algunes investigacions van començar a tractar tangencialment aquests manuals, encara que sempre secundàriament i, tot sovint, com a complement d'altres fonts.

Inici del *Llibre de l'art de la mercaderia*.
Inici de les *Taules per al càlcul d'interessos*.
Del manuscrit *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*
(Espanya. Arxiu del Regne de Mallorca. DIV-37B/2, f. 5 superior; f. 68 inferior).

És evident, per tant, que el tractament que han rebut aquests textos al nostre país no ha fet justícia a la riquesa d'aquest tipus de font. Els manuals de mercaderia representen, ni més ni menys, el retrat de la realitat mercantil, de la pràctica de l'ofici i de l'ambient en què es movien aquells qui es dedicaven al comerç en el moment de la seva redacció. Constitueixen, doncs, un dels millors testimonis dels quals disposem per observar com vivien, com actuaven, com es formaven i com desenvolupaven la seva professió.

■ OBJECTIUS DE LA INVESTIGACIÓ

L'any 1974, el Dr. Francesc Sevillano Colom presentà una breu introducció preliminar en un recull miscel·lani de mercaderia medieval escrit en català i conservat a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) en una còpia de la primera meitat del segle *xvi*. Aquest manuscrit, titulat *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*, va ser entès per Sevillano com un manual de mercaderia unitari redactat a Mallorca, el qual anomenà «manual mallorquí». En la mateixa línia, el 1993, Álvaro Santamaría Arández realitzà una altra aproximació superficial al contingut del *Llibre* sense aportar-hi canvis substancials en la concepció. No fou fins al 2004 que Javier Docampo Rey, analitzant-lo des de l'àmbit de la història de la matemàtica, va apuntar el fet que el manuscrit podria incloure no una sola obra, sinó un conjunt de manuals tant de mercaderia com d'aritmètica.

Reprement les tesis de Docampo, el nostre estudi s'articula a través de tres grans objectius. En primer lloc, presentar un recull actualitzat dels diversos manuals de mercaderia editats, per tal de facilitar l'aproximació de futures investigacions a aquesta tipologia documental tan complexa.

En segon lloc, aportar llum sobre els aspectes més ambigus del manuscrit. En aquest sentit, s'han desfet les confusions terminològiques que hi havia entre manual i compilació de manuals; obra i miscel·lània; autor, compilador i copista; datació i origen de la compilació; i datació i origen de les obres que conté. Això ha permès concloure que el que s'havia considerat com un sol manual d'origen mallorquí és en realitat una còpia realitzada a Mallorca

d'un manuscrit anterior. Aquest text precedent devia tenir el mateix contingut, per bé que el seu origen degué ser molt probablement barceloní. Així doncs, es tractaria d'un recull miscel·lani que contindria, com a mínim, dos manuals de mercaderia i un manual d'àbac o aritmètica comercial d'origen català.

En tercer i últim lloc, mitjançant l'estudi dels textos que es conserven a la còpia, es presenten el procés formatiu i el model de comportament ideal del mercader medieval. Es mostren, així, la imatge que el comerciant volia oferir de si mateix com a símbol distintiu propi del seu estament, i la conducta que la societat li exigia.

■ LES COMPILACIONS COMERCIALS

Els manuals de mercaderia eren grans compilacions fetes pels mateixos mercaders en les quals recollien informació d'interès per al desenvolupament del comerç. Com a tals, s'emmarquen dins la categoria de textos relatius a la formació professional i de consulta que feu el professor Federigo Melis en relació amb les fonts escrites d'àmbit comercial. A més dels manuals de mercaderia, pertanyen a aquest grup els portolans i els manuals d'aritmètica. En contraposició, hi hauria aquelles fonts sorgides de la mateixa activitat empresarial, com ara les lletres de canvi o els llibres de comptes².

Així doncs, entesos com a materials formatius i de consulta, els manuals de mercaderia solien contenir dades relatives a les equivalències de monedes, pesos i mesures de diversos països, notícies, costums comercials i informació referent a les places més importants. Solia ser freqüent, també, que aquestes obres dediquessin fragments d'extensió variable a qüestions com ara l'aritmètica comercial i la deontologia del mateix ofici, així com a altres qüestions d'interès. És per això que s'ha considerat que el nucli inicial d'aquests textos seria el compendi de canvis, equivalències monetàries, pesos i mesures que, de fet, està present en tots els manuals.

En un període en el qual la transmissió de les notícies i dels coneixements era tan lenta i costosa, com diversos eren els sistemes de pesos, mesures i monedes, es feia necessària la compilació d'informació que ajudés els mer-

cadens a orientar-se entre aquesta diversitat per tal de dur els seus negocis a bon port. Així, aviat començaren a afegir a aquest nucli originari d'informació tècnica recopilacions de notícies i costums de les places que els comerciants acostumaven a freqüentar. D'aquesta manera, començaren a proliferar compilacions comercials a partir del segle XIII amb una finalitat no solament pràctica i informativa, sinó també didàctica, en estreta relació amb la formació del mercader³.

En aquest sentit, diversos autors s'han plantejat si es tractava de textos escolàstics i, per tant, lligats a les escoles on es formarien els comerciants, o bé si nasqueren en el si de les empreses mercantils. D'una banda, s'havia considerat, ja des del segle XVIII⁴, que aquestes obres, tot sovint realitzades per mercaders experimentats, eren compilacions amb un marcat caràcter privat que es transmetien de generació en generació i en les quals es guardaven gelosament els secrets i les regles de la companyia comercial que les havia fet compilar. Segons dos dels grans defensors d'aquesta visió, Armando Sapori⁵ i Ugo Tucci⁶, aquests manuals no eren sinó textos d'ús intern de les empreses. Eren usats a manera de recordatori i contenien les directrius per al correcte funcionament de la companyia -així com elements de formació per als mercaders novells-, per la qual cosa es guardaven amb zel, ja que contenien la informació necessària per tal de desenvolupar els negocis amb èxit a les diverses places comercials.

D'altra banda, autors com Federigo Melis o Cesare Ciano entenen els manuals de mercaderia com el resultat d'una activitat «editorial» sorgida de les escoles⁷. Segons aquests autors, els copistes farien amb els manuals de mercaderia el que ja feien amb les obres religioses, literàries, jurídiques o mèdiques, per a les quals ja hi havia una demanda i un moviment de reproducció a gran escala que hi responia. Així, grans comerciants, com els de la companyia Datini, comprarien els seus propis manuals de mercaderia, ja fos directament als copistes o a través dels jueus revenedors de llibres amb qui solien tenir relacions, per tal de regir i gestionar els seus negocis⁸. Partint d'aquesta base, els manuals no serien pas una eina privada que contenia els secrets professionals de les empreses que els haurien fet redactar, sinó més

aviat el contrari: serien el resultat de les ensenyances de les escoles on els mercaders anaven a aprendre els fonaments del seu ofici. Aquest origen escolar, però, seria només el punt de partida del futur manual. A partir del moment en què el text fos adquirit per una família de comerciants o per una companyia, el text patiria diverses fases d'actualització i de desenvolupament a partir de la informació adquirida pel nou propietari i amb les dades extretes d'altres obres, la correspondència i altres fonts del seu interès. S'aniria adaptant, així, a les necessitats d'aquell qui l'adquiria, passant de ser una obra purament escolar a una compilació molt més personal i funcional⁹.

El punt mitjà entre aquestes dues tesis extremes hem de buscar-lo en els plantejaments d'autors com Miguel Gual Camarena o Roberto S. Lopez. Segons la visió d'aquests autors, no es pot considerar que els manuals de mercaderia continguin secrets empresarials ambicionats per les cases rivals, ja que bona part de la informació que contenien estava extreta de fonts oficials de fàcil accés, com ara les tarifes de duana, les ordinacions monetàries, els privilegis reials i altres disposicions comercials¹⁰. A més, cal tenir present que les empreses d'una certa rellevància no estaven constituïdes, ni de bon tros, per grups familiars tancats. Sovint, tal com ha exposat Armando Sapori, s'incorporaven a les companyies persones estranyes a la casa que passaven a ser part activa de la vida de l'empresa. Aquests integrants forans solien passar de societat en societat, on compartien i adquirien coneixements, i creaven d'aquesta manera una gran xarxa de circulació d'informació¹¹. Aquesta informació, que era d'ús generalitzat i ben coneguda per tothom, era una de les fonts principals que nodria els manuals de mercaderia, molts d'aquests fruit també de l'experiència personal dels autors.

Per tant, si bé no podem considerar els manuals de mercaderia com a textos que guardaven gelosament els secrets de les cases comercials, tampoc no hem d'entendre'ls com el producte d'una activitat editorial amb caràcter doctrinal i públic. Al nostre entendre, van ser, tal com encertadament apunta Gual Camarena, compilacions privades, tot i que no secretes. Sorgides en el si de les cases comercials de la mà dels seus treballadors, foren

els instruments per formar i guiar els integrants de la mateixa empresa, en molts casos dispersos en les diverses places comercials, per tal que poguessin resoldre els complicats canvis de monedes, pesos i mesures entre els diversos llocs i aprendre altres qüestions relatives a l'art de la mercaderia¹². Seria per això que el nucli d'informació relatiu als pesos, mesures i regles de canvis monetaris, ordenat segons diferents perspectives geogràfiques i manipulat de forma diversa, constituïria sempre l'element fix de tots els manuals¹³, mentre que la resta d'elements variaria en funció de les necessitats de cada empresa, família o autor.

Tot, en conjunt, creava unes compilacions vives i obertes, en permanent evolució, que representaven l'instrument idoni per conèixer les zones on s'intentava operar, així com els béns susceptibles de ser intercanviats i el seu valor, els sistemes de comptes vigents i les diverses càrregues i impositcions. És per això que qualsevol mercader que dirigís una empresa de certa importància procurava dotar-se'n i mantenir-los actualitzats en la mesura de les seves possibilitats¹⁴. Aquest manteniment del manual sovint solia recaure no només en els mateixos autors, sinó també en la seva descendència, que generalment també es dedicava al mercadeig¹⁵. Aquests autors -juntament amb els seus continuadors- cal considerar-los com a compiladors, ja que en la majoria dels casos el que feien era unir informació procedent de diverses fonts per realitzar la seva obra¹⁶.

■ ELS MANUALS DE MERCADERIA EDITATS

Tot i que el món mediterrani cristià és l'àmbit en el qual els manuals de mercaderia van tenir una major difusió, també es conserven alguns exemplars fora d'aquesta

àrea. Entre aquests, podem destacar el *Llibre relatiu a les belleses del comerç i a la coneixença de les bones i males mercaderies i la seva falsificació*, una obra escrita en àrab a Síria per Abû al-Fadhî al-Dimîšqî, segurament al segle XI o XII¹⁷, o el *Chu-fan-chi*, una obra del segle XII d'un inspector de comerç xinès anomenat Chau Ju-kua¹⁸. Amb tot, allà on més van proliferar els manuals de mercaderia fou a la península itàlica. Coneguts amb el nom genèric de *pratiche della mercatura*¹⁹, a Itàlia actualment es conserven en diversos arxius i biblioteques centenars de manuals inèdits compresos entre els segles XIII i XV.

D'altra banda, pel que fa a la península Ibèrica, Betsabé Caunedo del Potro ha detectat l'existència d'un manual de mercaderia portuguès conservat fragmentàriament a la Biblioteca Pública d'Évora²⁰. Ara bé, on més exemplars s'han localitzat és a la Corona d'Aragó. En concret, podem destacar-ne tres: el *Llibre de coneixences d'espècies*, manual editat per Miguel Gual Camarena l'any 1981, el *Llibre que explica lo que ha de ser una bon mercader*, obra que ocupa aquest estudi, i *Prima faç de art de mercaderia*. Aquest darrer, que actualment no es conserva, es coneix gràcies a un inventari de béns de l'any 1441 d'un ciutadà de Vic²¹. Cal suposar que foren molts i diversos els textos d'aquest tipus que circularen per la Corona d'Aragó i per tota la Mediterrània. Hom ha considerat, fins i tot, que aquest gènere fou tan difós com la mateixa activitat comercial²², tot i que són escassos els exemplars que han arribat a conservar-se.

A continuació, presentem una taula-resum dels tretze manuals editats que es conserven, dotze referits a l'àmbit italià i només un d'origen català. D'aquests, tres pertanyen al segle XV i un, al XIII, mentre que la gran majoria es poden situar al segle XIV.

MANUALS DE

TÍTOL	AUTOR	COPISTA	DATA (DE COMPILACIÓ)	LLOC (DE COMPOSICIÓ)	COMPANYIA (A QUÈ PERTANY)
<i>Memoria de tucte le mercantie, come caricano le navi in Alexandria, e li pesi come tornano d'una terra add un'altra</i>	Anònim	Anònim	1278	Pisa	No consta
<i>Libro di divisamenti di paesi e di misure di mercatantie e d'altre cose bisognevoli di sapere a mercatanti di diverse parti del mondo</i>	Francesco Balducci Pegolotti	Filippo di Niccolao Frescobaldi (Agnolo di Lotto dall'Antella)	c. 1310-1340	Florència	Bardi
<i>Zibaldone da Canal (acèfal)</i>	Anònim	Anònim (primer propietari Nicolò da Canal)	c. 1320	Venècia	No consta
<i>Tarifa zoè notizie dy pexi e mexure di luoghi e tere che s'adovra mercadantia per el mondo</i>	Anònim	Anònim	c. 1345	Venècia	No consta
<i>Libre de conexenses de spícies e de drogues e de avissaments de pessos, canes e massures de diverses terres</i>	Anònim	Anònim (primer propietari conegut: Joan Pons)	1385	Barcelona?	No consta

MERCADERIA EDITATS

LLOC DE CONSERVACIÓ	SIGNATURA	EDICIÓ
Biblioteca Comunal de Siena	(Còpia del s. XVII)	Ernesto MONACI. <i>Crestomazia italiana dei primi secoli con prospetto delle flessioni grammaticali e glossario</i> . Città di Castello: S. Lapi Editore, 1889; Roberto SABATINO LOPEZ i Gabriella AIRALDI. «Il più antico manuale italiano di pratica della mercatura». A DIVERSOS AUTORS. <i>Miscellanea di studi storici</i> . Gènova: Collana storica di fonti e studi, 38, 1983, vol. 2, 99-133.
Biblioteca Riccardiana de Florència	ms. 2441 (Còpia de 1472)	Giovanni Francesco PAGNINI. <i>Della decima e di varie altre gravezze imposte dal comune di Firenze, della moneta e della mercatura de' Fiorentini fino al secolo XVI</i> . Lisboa - Lucca [Florència]: Giuseppe Bouchard, 1765-1766, 4 vols.; Allan Evans ed. <i>La pratica della mercatura</i> . Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America (The Mediaeval Academy of America, 24), 1936.
Universitat de Yale	Integrat a: Beinecke Rare Book Library	Alfredo STUSSI ed. <i>Zibaldone da Canal: manoscritto mercantile del sec. XIV</i> . Venècia: Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia (Fonti per la storia di Venezia, V), 1967; John E. DOTSON ed. <i>Merchant culture in the fourteenth century Venice: the Zibaldone da Canal</i> . Nova York: Medieval and Renaissance Text and Studies, 1994.
Archivio di Stato di Venezia	–	Roberto CESSI i Antonio ORLANDINI eds. <i>Tarifa, zoè noticia dy pexi e mexure di luogi e tere che s'adovra marcadantia per el mondo</i> . Venècia: Carlo Ferrari - Reale Istituto Superiore di Scienze Economiche e Commerciali di Venezia, 1925.
Biblioteca Università de Barcelona	ms. 4 (Còpia del s. XV)	Miguel GUAL CAMARENA. <i>El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)</i> . Barcelona: CSIC: Instituto de Geografía, Etnología e Historia (Anuario de Estudios Medievales, Anejo 10), 1981.

(Segue)

<i>La pratica di mercatura datiniana (acèfal)</i>	Anònim	Una part pot ser atribuïda a Cristofano di Bartolo Carocci da Barberino di Mugello	1385 o 1386	No consta	No consta/Datini
<i>Ricordanza di robe (Quaderno di conti e ricordanze)</i>	Ambrogio di Lorenzo de' Rocchi	–	1394-1395	Mallorca-València	Datini
<i>Richordo di molti pessi chome tornono dall'una cità al'altra</i>	–	Francesco di Niccolò	1396	Marsella (Florència)	No consta
<i>Questo libro [...] sul quale scriverò modi e forme che si deono tenere in merchantie e cambi in ongni luogo</i>	Saminiato di Gucciozo de' Ricci	Antonio di Messer Francesco da Pescia	1396 / c. 1416	Gènova/ No consta	No consta/Medici
<i>Libro di gabelle, e pesi, e misure di più e diversi luoghi; e come pesi, e misure tornano di un luogo ad un altro</i>	Giovanni di Bernardo da Uzzano		1442	Pisa o Venècia	No consta
<i>Il libro di tucti e chostumi, cambi, monete, pesi, misure et usanze di lectere di cambi et termini di decte lectere che ne' paesi si chostuma et in diverse terre</i>	Primer propietari: Ricciardo di Vieri del Bene	Giorgio di Lorenzo Chiarini	1458	Ragusa	No consta
<i>Libro dell'arte di mercatura</i>	Benedetto Cotrugli	Giovanni di Matteo di Giovanni Strozzi	1458	Nàpols?	No consta
<i>Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader</i>	Anònim/ Gaspar Montmany?	Domingo Pau	S. xv (1481-1491?)/1520?	Mallorca? Barcelona?	No consta

Archivio Datini di Prato	ms. 1174	Cesare CIANO ed. <i>La «pratica di mercatura» datiniana (secolo XIV)</i> . Presentació de Federigo Melis. Milà: A. Giuffrè (Biblioteca della rivista <i>Economia e storia</i> , 9), 1964.
Archivio Datini di Prato		Bruno DINI ed. <i>Una pratica di mercatura in formazione (1394-1395)</i> . Florència: Le Monnier, 1980.
Perdut (abans Archivio Datini di Prato, 1930)		Renato PIATTOLI. <i>L'origine dei fondaci datiniani di Pisa e Genova in rapporto agli avvenimenti politici</i> . Prato: G. Bechi, 1930.
Biblioteca Nacional de Florència	ms. 17 (Còdex Panciatichiano) (Còpia del S. xv)	Antonia BORLANDI ed. <i>Il manuale di mercatura di Saminiato de' Ricci</i> . Gènova: Di Stefano (<i>Fonti e studi</i> , 4), 1963.
Biblioteca Riccardiana de Florència	–	Giovanni Francesco PAGNINI. <i>Della decima e di varie altre gravetze imposte dal comune di Firenze, della moneta e della mercatura de' Fiorentini fino al secolo XVI</i> . Lisboa - Lucca [Florència]: Giuseppe Bouchard, 1765-1766, 4 vols.
Diversos manuscrits, el més antic: Biblioteca Nacional de Florència	ms. 72 (Còdex Panciatichiano)	Franco BORLANDI ed. <i>El libro di mercatantie et usanze de' paesi</i> . Torí, S. Lattes & C. (<i>Documenti e studi per la storia del commercio e del diritto commerciale italiano</i> , 7), 1936.
Diversos manuscrits, sobre el que es basa l'edició: Biblioteca Marucelliana de Florència	ms. C. 16 (Còpia de 1485)	Ugo TUCCI. <i>Il libro dell'arte di mercatura</i> . Venècia: Arsenale (<i>Techne</i> , 9), 1990; Luc Marco i Robert NOUMEN. <i>Traité de la marchandise et du parfait marchand</i> . París: L'Harmattan (<i>Les classiques, Recherches en gestion</i> , 1), 2008.
Arxiu del Regne de Mallorca	DIV 37B-2	–

■ EL LLIBRE QUE EXPLICA LO QUE HA DE SER UN BON MERCADER

El *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader* és el segon manual de mercaderia medieval conegut que es conserva per a l'àrea catalana i, tot i que ha estat estudiat i analitzat parcialment per Francesc Sevillano Colom²³, Álvaro Santamaría Arández²⁴, Lluís Cifuentes i Comamala²⁵ i Javier Docampo Rey²⁶, avui en dia encara es manté inèdit²⁷. Actualment, només se'n conserva una còpia del segle XVI atribuïda a Domingo Pau²⁸, un presumpte notari mallorquí, i custodiada a l'Arxiu del Regne de Mallorca sota la signatura DIV-37B/2. Per aquest motiu, i per tal de diferenciar-lo del «manual català», estudiat i editat per Miquel Gual Camarena l'any 1981, s'ha convingut d'anomenar-lo «manual mallorquí».

Es tracta d'un manuscrit miscel·lani que conté un seguit d'obres independents, amb orígens diversos, les quals foren originàriament reunides per un compilador anònim en un recull de temàtica comercial. Cadascun dels elements que conformen el volum es pot tractar de forma individual i, de fet, bona part d'aquests materials mostren una aparença tancada i individualitzada, amb un inici i un final clars. Els elements en qüestió són dos manuals de mercaderia, un d'anònim segurament realitzat a Barcelona en la segona meitat del segle XIV o en la primera del XV, que hem convingut d'anomenar *Llibre de l'art de la mercaderia* (ff. 5r-67v), i un d'escrit pel ric mercader barceloní Gaspar Montmany l'any 1489, que hem titulat *Llibre de l'art mercantívol* (ff. 168r-188r), així com un manual d'aritmètica comercial anònim realitzat entre el 1481 i el 1490 i basat en les ensenyances del mestre de Barcelona Galceran Altimir, el *Llibre de l'art de l'àbac* (ff. 76r-168r). A més, també inclou unes taules per al càlcul d'interessos d'autor anònim (ff. 67v-76r).

En resum, el contingut del manuscrit és el següent:

1 - ff. 5r-67v – Anònim, *Llibre de l'art de la mercaderia*

2 - ff. 67v-76r – Anònim, *Taules per al càlcul d'interessos*

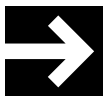
3 - ff. 76r-168r – Anònim (deixeble de Galceran Altimir), *Llibre de l'art de l'àbac*

4 - ff. 168r-188r – Gaspar Montmany, *Llibre de l'art mercantívol*

En tant que compilació monogràfica, el *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader* es converteix en una eina de treball encara més útil que les obres que conté per separat. Aquests elements venen lligats mitjançant un seguit de breus rúbriques o epígrafs que actuen com una presentació de cadascun dels textos, per tal de fer-ne més comprensible el contingut. D'aquesta manera, els diversos materials es disposen de forma ordenada amb la finalitat de recollir una selecció d'obres de la mateixa temàtica i de facilitar la consulta del recull.

El manuscrit que es conserva, però, no és l'original, sinó que es tracta d'una còpia realitzada pel notari Domingo Pau a Mallorca durant la primera meitat del segle XVI. A diferència del que considerava Álvaro Santamaría, sembla que el notari mallorquí no hauria estat l'autor de la compilació, sinó que més aviat es tractaria del copista d'un antígraf del segle XV, moment en el qual s'haurien unit els diversos textos que conformen actualment el volum. Tampoc no hi ha raons per pensar que Domingo Pau afegís material propi a la miscel·lània que copiava, ja que el contingut de les obres del manuscrit és relatiu als segles XIV i XV.

És difícil de saber el lloc de compilació de l'obra original, ja que ni la conservem ni en tenim cap referència específica. Ara bé, el fet que totes les obres que conté la miscel·lània s'hagin relacionat directament o indirecta amb Barcelona suggereix que la compilació original també s'hauria realitzat en aquesta ciutat, o com a mínim, per algú estretament lligat a aquesta. Aquest fet ens ha portat a suposar que l'antígraf de la còpia de Pau podria ser fruit de l'activitat compiladora de Gaspar Montmany, autor del *Llibre de l'art mercantívol*, o d'algun altre membre de la seva companyia. Era freqüent que les grans empreses comercials adquirissin materials de formació diversos per a la instrucció dels seus socis i aprenents, com ara els manuals de mercaderia. A través d'aquestes compres o cessions, o bé mitjançant els canals de for-

mació d'algun deixeble de la companyia, les diverses obres de la miscel·lània haurien pogut ser adquirides per Montmany, qui les hauria reunit en un sol volum. Així, s'explicaria la presència d'aquesta compilació a l'illa de Mallorca, on Montmany feia negocis, i com el text hauria arribat a les mans de Domingo Pau.

Quant al contingut, caldria plantejar-se si aquests textos, concebuts inicialment com a escrits independents, conformen una obra unitària. Sovint, davant de manuscrits miscel·lanis d'una temàtica concreta i amb una finalitat determinada, com és el cas del *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*, s'ha tendit a ignorar-ne la complexitat i a estudiar les obres de forma individual. Si bé és cert que cadascun dels tractats que apareixen al *Llibre*, per si sols, són representatius del context al qual pertanyen i de l'àmbit professional a què representen, en conjunt adquireixen una dimensió superior que permet estudiar a un altre nivell allò que el compilador pretenia amb la unió dels diversos textos. En el cas del nostre manuscrit, per exemple, aquest estudi ens permet crear una relació fonamental entre els manuals de mercaderia, és a dir, les recopilacions d'informació pràctica de caràcter tècnic, i els manuals d'àbac, eines teòriques de formació professional que van des dels elements més bàsics fins als més complexos i específics.

Per tant, podem considerar el *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader* com un conjunt dissenyat per ser entès com una unitat, i alhora com un recull d'obres independents. Es tracta, a la vegada, tant d'un manual de mercaderia a l'estil dels italians i del manual català, tal com defensa Francesc Sevillano²⁹, com d'una compilació de mercaderia, formada per diverses obres, tal com ha plantejat Álvaro Santamaría³⁰.

Les recomanacions, els consells i les ensenyances d'aquest tractat exemplifiquen molt bé el que representen els manuals de mercaderia: l'eina essencial de la instrucció del mercader. Aquests manuals no només actuaven com un instrument fonamental de formació per als qui es volien dedicar al comerç, ja que els proporcionava uns coneixements tècnics i unes habilitats totalment necessàries per al correcte exercici de l'ofici, sinó que també els instruïa en les complexes normes de conducta

i de comportament, així com en els valors ètics i morals que la societat exigia a aquells qui s'enriquien a costa de l'exercici del comerç.

■ LA FORMACIÓ DEL MERCADER

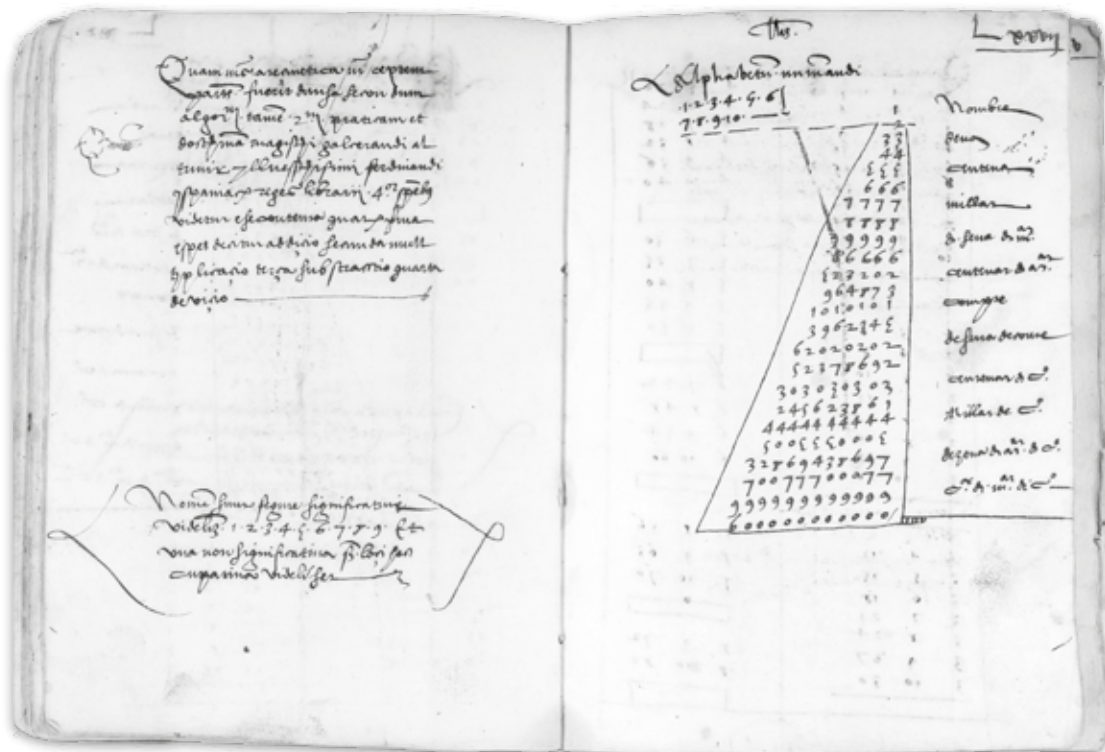
Per tal de dur a terme els seus negocis, els mercaders necessitaven formar-se. Però no n'hi havia prou amb aprendre a llegir i escriure, sinó que els calia, a més, una formació tècnica que els permetés desenvolupar-se correctament en el complex entramat econòmic comercial. Havien d'aprendre a dur la comptabilitat de l'empresa, a calcular els riscos i a efectuar associacions, societats, companyies i els diversos tipus de contractes. També havien d'instruir-se per poder protegir el capital de l'empresa, realitzar operacions comercials i usar els instruments necessaris per desenvolupar l'art del mercadeig.

Els comerciants de tots els nivells, des d'aquells dedicats a la venda al detall fins als socis de les grans companyies internacionals, es convertiren en els sol·licitants d'una formació tècnica específica que s'anà perfilant i ampliant des del segle XIII fins al final de l'edat mitjana³¹. En aquest moment es descobreix la capacitat de transformació social que tenia el saber. Un major coneixement implicava una major consideració personal, i un major domini de les tècniques pròpies de l'ofici significava un major reconeixement professional i un major prestigi.

És per aquest motiu que durant els segles XIII, XIV i XV aprendre a llegir, escriure i comptar es va convertir en una tasca imprescindible per exercir la professió mercantil. Ara bé, no només calia saber-ho fer, sinó que s'havia de saber fer bé i amb diligència, de forma acurada i veloç. Aquestes habilitats estaven lligades a la imatge del bon mercader que ofereixen els textos deontològics i els manuals de mercaderia i només s'aconseguien amb una bona preparació, la qual solia començar a la llar familiar quan el nen era ben petit. Així doncs, la família era l'encarregada d'oferir a l'infant una primera formació bàsica; de vegades, però, es delegava aquesta funció en un mestre³².

A partir d'aquesta primera instrucció, el nen passava per una doble ensenyança: una teòrica i una de pràctica.

Inici del *Llibre de l'art de l'àbac*.
Del manuscrit *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*
(Espanya. Arxiu del Regne de Mallorca. DIV-37B/2, f. 77)

En primer lloc, la formació teòrica, que es duia a terme a l'escola, es componia de l'aprenentatge de la lectura, l'escriptura i l'aritmètica comercial. A Barcelona, a l'edat mitjana, hi havia tant escoles municipals com eclesiàstiques, les quals s'uniren, a finals del segle xv, en les anomenades Escoles Majors. A més a més, els mercaders també solien aprendre a llegir, escriure i comptar per mitjà de preceptors, els quals acostumaven a ser joves estudiants vinguts del món rural per fer els seus estudis secundaris a les escoles urbanes, o mestres llicenciats relacionats amb el món eclesiàstic.

En segon lloc, entre els 12 i els 14 anys, el jove acabava la seva formació teòrica i es convertia en aprenent en una empresa, on obtenia els coneixements pràctics. En la majoria dels casos, aquesta era la companyia familiar, ja que l'ofici es transmetia de generació en generació. Allà, el pare i els germans supervisaven el seu aprenentatge i li transmetien tots els seus coneixements. No obstant això, en alguns casos, l'aprenent podia ser enviat a una empresa aliena al nucli familiar per tal que completés allà la seva formació i adquirís l'experiència necessària per emprendre el seu propi negoci o per esdevenir un soci actiu de la companyia. En aquests casos, s'establí un contracte d'aprenentatge entre el tutor legal del noi i la casa comercial que l'acollia, la qual encomanava la formació a algun mercader experimentat que li transmetia els seus coneixements. En algunes ocasions, el futur mercader podia consolidar la seva instrucció mitjançant estades a l'estranger en qualitat de factor de la companyia comercial.

A banda d'aquest doble vessant formatiu, el mercader també havia d'adquirir un determinat codi de valors, el qual constituïa una part fonamental de l'educació dels comerciants. I és que el mercader es distingeix de la resta de la societat pel seu comportament i el codi ètic de què fa gala. Aquesta actitud és la resposta natural a la necessitat d'acceptació de l'emergent classe mercantil del segle xiii per part del conjunt de la societat³³. A mesura que avancen els segles, les pautes de comportament, que inicialment havien servit per tal que un ofici tan mal considerat com el de mercader fos admès dins l'esquema mental d'una societat encara profundament feudal, s'adaptaven com a símbol distintiu de classe³⁴. Així, a finals

del segle xv, aquell qui no s'avé a actuar de forma moralment impecable a l'hora d'exercir la professió s'exclou immediatament del que es considera un bon mercader.

En aquest sentit, els manuals de mercaderia representen una eina imprescindible per a la formació integral dels comerciants, en tant que integren els coneixements teòrics necessaris, els continguts relatius a la pràctica de l'ofici, i les directrius ètiques i morals fonamentals per al bon exercici de l'art mercantil.

■ CONCLUSIONS

En aquestes pàgines, hem pogut comprovar com l'expansió comercial, lligada al renaixement de les ciutats i de la vida urbana del segle xiii, va portar els mercaders a ser cada cop més conscients de la importància que tenia la formació a l'hora de desenvolupar el comerç. La necessitat d'adaptació a les noves tècniques i mecanismes mercantils, cada vegada més complexos i especialitzats, va conduir els mercaders a una major i més completa instrucció per tal de respondre a les exigències dels negocis i fer més competitives i eficients les seves empreses. Calia que els mercaders fossin capaços de llegir, escriure i fer els comptes correctament. Així, cada cop fou més palesa la falta de guies que donessin suport a aquesta instrucció i a tota aquella informació, caòtica i complexa, que necessitaven a l'hora de negociar en terres llunyanes. A més, els aspirants a comerciant havien de poder interioritzar totes aquelles pautes de comportament que la societat els exigia. Per donar resposta a aquestes necessitats, van néixer els manuals de mercaderia.

Aquestes obres gaudiren d'una gran difusió al llarg de tota la Mediterrània, especialment a Itàlia, on s'han conservat la majoria dels exemplars. A Catalunya també proliferaren i s'usaren com a eines fonamentals per a l'aprenentatge i l'exercici del comerç. Exemple d'això és el *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*, el qual presenta unes particularitats pròpies que el converteixen en un cas d'estudi altament complex.

Es tracta d'un manuscrit miscel·lani del segle xvi que recull quatre obres independents, algunes completes i d'altres fragmentàries, unides entre si mitjançant un seguit de rú-

briques que donen coherència al volum. Aquests quatre textos corresponen a dos manuals de mercaderia, un manual d'àbac i un promptuari per al càlcul d'interessos.

Així, en primer lloc, trobem el primer manual de mercaderia que hem convingut d'anomenar *Llibre de l'art de la mercaderia*. Es tracta d'una obra d'autor anònim realitzada amb tota probabilitat entre la segona meitat del segle XIV i la primera del XV a la ciutat de Barcelona.

En segon lloc, trobem unes taules per al càlcul d'interessos anònimes, seguides d'un manual d'aritmètica comercial realitzat entre el 1481 i el 1490 titulat *Llibre de l'art de l'àbac*. Es tracta d'una obra d'autor desconegut basada en les ensenyances del mestre de Barcelona Galceran Altimir. És probable que el text hagués estat redactat per algun dels seus deixebles, encara que no podem descartar que el mateix Altimir intervingués en la seva elaboració.

Finalment, el manuscrit inclou el que hem titulat com *Llibre de l'art mercantívol*, un segon manual de mercaderia, inacabat, escrit pel ric mercader barceloní Gaspar Montmany l'any 1489, quan ja era un ancià.

El manuscrit que conservem, però, és una còpia realitzada pel notari mallorquí Domingo Pau durant la primera meitat del segle XVI. Aquest hauria pres com a model un manuscrit anterior, segurament del segle XV, al qual creiem que no hauria afegit material propi, ja que tota la informació que conté el *Llibre* és relativa als segles XIV i XV. És per això que descartem que Pau fos el compilador del volum, sinó que més aviat s'hauria limitat a copiar-ne el contingut.

Pel que fa a la procedència de les obres, tots els indicis apunten a Barcelona com el lloc de realització dels tres manuals que configuren el manuscrit de Mallorca. És per això que creiem que aquesta compilació s'hauria de deixar d'anomenar com el "manual mallorquí", ja que ni el contingut general del text, ni els autors, ni el lloc de realització fan referència a l'illa com a lloc d'origen. En tot cas, podem parlar de manuscrit mallorquí o còpia mallorquina en la mesura que seria en aquesta ciutat on s'hauria realitzat la redacció de la còpia que actualment es conserva a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

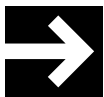
Aquesta relació tan marcada amb la ciutat de Barcelona, i l'aparició del nom del mercader Gaspar Montmany

com a autor d'una de les parts que conformen la compilació ens han portat a suposar que el manuscrit original podria haver estat el resultat de l'activitat compiladora del mercader barceloní o d'algun altre membre de la seva companyia. De fet, no era estrany que les grans cases comercials obtinguessin materials d'índole diversa per tal d'instruir els seus membres. Així, els elements que conformen el *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader* haurien pogut ser adquirits per la companyia de Montmany mitjançant compres, cessions, o per mitjà d'algun aprenent. Posteriorment, aquestes textos s'haurien reunit en un sol volum, el qual ens hauria arribat íntegrament a través de la còpia que Domingo Pau realitzà a Mallorca. D'aquesta manera, estaria justificada la presència de la compilació a l'illa, ja que aquesta era una de les places més importants on l'empresa del mercader barceloní feia negocis.

En un altre ordre de coses, hem vist com els manuals de mercaderia, i en especial la compilació conservada a Mallorca, tenien un paper fonamental en el procés formatiu dels mercaders, no només pel que fa als aspectes tècnics de l'ofici, sinó també en referència amb el comportament que la societat els exigia i la imatge que ells mateixos pretenien oferir.

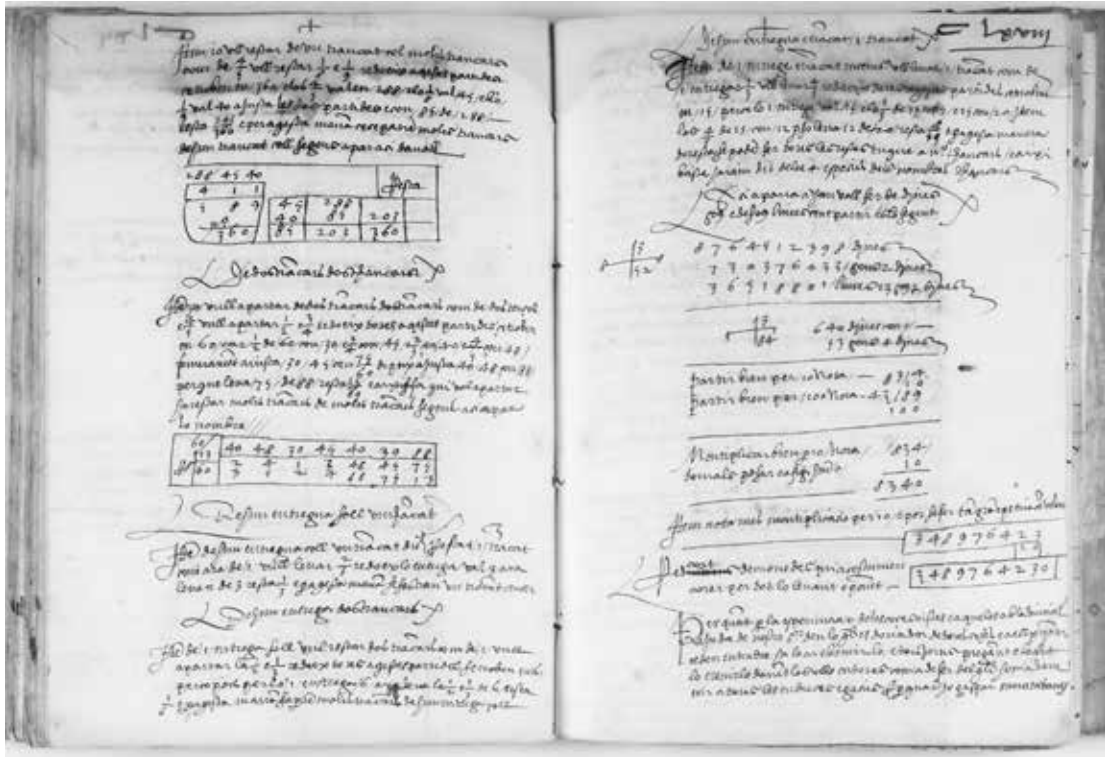
Per tal de respondre a aquest model de comportament, així com per ser capaç de dominar les tècniques i habilitats pròpies de l'ofici, calia que el mercader es formés. L'educació dels futurs comerciants començava a la infantesa, en el context de la llar. Ara bé, la família, encarregada de la seva instrucció bàsica, de vegades delegava aquesta funció en un mestre. Quan el nen era prou gran, era enviat a l'escola, on aprenia a llegir i a escriure per passar, posteriorment, a l'aprenentatge de l'aritmètica comercial. Un cop adquirits els coneixements teòrics, cap als 12 o 14 anys, el jove passava a convertir-se en aprenent, bé a l'empresa familiar o bé en una d'aliena, on obtenia el saber pràctic de l'ofici. En finalitzar tot aquest procés d'aprenentatge, es podia donar el cas que el noi acabés la seva instrucció en un país estranger com a factor d'una companyia comercial.

Tot aquest ensenyament es feia per via oral i de forma pràctica. Aquest fet, però, no exclouia que part dels conei-

Inici del *Llibre de l'art mercantívol*.

Del manuscrit *Llibre que explica lo que ha de ser un bon mercader*
(Espanya. Arxiu del Regne de Mallorca. DIV-37/B2, f. 168)

xements que es transmetien s'acabessin fixant per escrit a causa de la seva complexitat o perquè responien a un interès particular. Els manuals de mercaderia, de fet, actuaven com a guies en aquest procés de formació i, com que els coneixements que es transmetien es basaven en l'experiència i no formaven part d'un corpus reglat d'informació, el contingut dels manuals variava en funció del mercader que els redactava, ja fos mestre o alumne.

És per aquest motiu que els manuals de mercaderia són el testimoni més genuí que conservem de la formació dels mercaders medievals. No solament hi trobem els aspectes tècnics que tot mercader aprenia al llarg de la seva carrera com a professional, sinó també les directrius morals i de comportament que la societat li exigia. Es tracta, per tant, del testimoni principal del procés de creació d'una imatge col·lectiva que, lluny de ser una rêmora imposada socialment, l'estament mercantil sabé aprofitar per tal de legitimar la seva condició privilegiada, en tant que li permeté consolidar la seva posició diferencial com a grup i el poder que aquest adquirí.

■ BIBLIOGRAFIA

- CAUNEDO DEL POTRO, Betsabé. «Algunos aspectos de los manuales de mercadería. El valor del aprendizaje. La pereza es la llave de la pobreza». A *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 41/2 (2011): 803-817.
- CAUNEDO DEL POTRO, Betsabé. «Las ciudades y las nuevas técnicas Comerciales». A Esther LÓPEZ OJEDA coord. *Una nueva visión de la Edad Media: legado y renovación*. XXVI Semana de Estudios Medievales (Nájera, 27-31 de julio de 2015). Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 2016, 47-67.
- CIANO, Cesare ed. *La «pratica di mercatura» datiniana (secolo XIV)*. A Biblioteca della rivista *Economia e storia*, núm 9. Milà: A. Giuffrè, 1964.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís. *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*. Barcelona - Palma: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears (Col·lecció Blaquerna, 3, 2006.
- DOCAMPO REY, Javier. «La formación matemática del mercader catalán (1380-1521): análisis de fuentes manuscritas». Tesis doctoral, Universidad de Santiago de Compostela, 2004.
- GUAL CAMARENA, Miguel. *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*. Barcelona: CSIC (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 10) 1981.
- HILLGARTH, Jocelyn N. *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*. París: CNRS (Documents, Études et Répertoires, 61), 2 vols., 1991.
- HIRTH, Friedrich i ROCKHILL, William WOODVILLE. *Chau Ju-kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, entitled Chu-fan-chi*. Sant Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1911.
- JUNYENT, Eduard. «Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes de la 'Cúria fumada' de Vich». A *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 16/1 (1943): 57-86.
- MELIS, Federigo. *Aspetti della vita economica medievale: studi nell'Archivio Datini de Prato*. Siena: Monte dei Paschi di Siena, 1962.
- MINNIS, Alastair J. «Late-medieval discussions of compilatio and the role of the compiler». A *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, núm. 101 (1979): 385-421.
- PAGNINI, Giovanni Francesco. *Della decima e di varie altre gravetze imposte dal comune di Firenze, della moneta e della mercatura de' Fiorentini fino al secolo XVI*. Lisboa - Lucca [Florència]: Giuseppe Bouchard, 4 vols., 1765-1766.
- PARKES, Malcolm B. «The influence of the concepts of ordinatio and compilatio on the development of the book». A Jonathan J. G. ALEXANDER i Margaret T. Gibson eds. *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt*. Oxford: Clarendon Press, 1976, 115-141.
- PUCHADES I BATALLER, Ramon J. *Als ulls de Déu, als ulls dels homes. Estereotips morals i percepció social d'algunes*

figures professionals en la societat medieval valenciana. València: Universitat de València, 1999.

SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro. «La compilación mallorquina de mercadería de Domingo Pau». A *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*. Palma: Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear, 1993, 249-276.

SAPORI, Armando. *Il mercante italiano nel Medioevo: quattro conferenze tenute all'École Pratique des Hautes-Études*. Milà: Jaca Book, 1983.

SAPORI, Armando. *Studi di Storia Economica (secoli XIII-XIV-XV)*. Florència: Sansoni (Biblioteca storica Sansoni, 5), 2 vols. 1955).

SAYOUS, André Émile. «Un manuel arabe du parfait commerçant (XIe siècle environ de notre ère)». A *Annales d'histoire économique et sociale*, núm. 3/12 (1931): 577-580.

SEVILLANO COLOM, Francesc. «Monedas que circulaban en el Mediterráneo a fines del siglo XV». A *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980): 699-732.

SEVILLANO COLOM, Francesc. «Un manual mallorquín de mercadería medieval». A *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 9 (1974-1979): 517-530.

TUCCI, Ugo. «La formazione dell'uomo d'affari». A Franco FRANCESCHI, Richard A. GOLDTHWAITE i Reinhold C. MUELLER eds. *Il Rinascimento italiano e l'Europa: commercio e cultura mercantile*. Vicenza: Fondazione Cassamarca, Angello Colla Editore, 2007, vol. 4, 481-498.

TUCCI, Ugo. «Manuali di mercatura e pratica degli affari nel medioevo». A Carlo M. CIPOLLA, Domenico DEMARCO i Federigo MELIS eds. *Fatti e idee di storia economica nei secoli XII-XX: studi dedicati a Franco Borlandi*. Bolonya: Società editrice il Mulino, 1977, 215-231.

VAQUER BENNÀSSAR, Onofre. *El comerç marítim de Mallorca, 1488-1531*. Palma: El Tall editorial (El Tall del temps major, 8) 2001.

■ NOTES

1. Francesc Sevillano anuncià l'any 1979 que l'edició completa del manual es realitzaria a la IMF-CSIC de la mà del Dr. Emilio Sáez i del Dr. Antoni Riera, els quals mai van arribar a realitzar-la. Francesc SEVILLANO COLOM, «Un manual mallorquín de mercadería medieval». A *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 9 (1974-1979): 530.

2. Cesare CIANO ed. *La «pratica di mercatura» datiniana (secolo XIV)*. Milà: A. Giuffrè (Biblioteca della rivista Economia e storia, 9), 1964, v.

3. Lluís CIFUENTES I COMAMALA. *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*. Barcelona - Palma: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears (Col·lecció Blaquerna, 3), 2006, 310.

4. Giovanni FRANCESCO PAGNINI. *Della decima e di varie altre gravèzze imposte dal comune di Firenze, della moneta e della mercatura de' Fiorentini fino al secolo XVI*. Lisboa - Lucca [Florència]: Giuseppe Bouchard, 1765-1766, vol. IV, xii.

5. Armando SAPORI. *Il mercante italiano nel Medioevo: quattro conferenze tenute all'École Pratique des Hautes-Études*. Milà: Jaca Book, 1983, 98-99.

6. Ugo TUCCI. «Manuali di mercatura e pratica degli affari nel medioevo». A Carlo M. CIPOLLA, Domenico DEMARCO i Federigo MELIS eds. *Fatti e idee di storia economica nei secoli XII-XX: studi dedicati a Franco Borlandi*. Bolonya: Società editrice il Mulino, 1977, 220-222.

7. Federigo MELIS. *Aspetti della vita economica medievale: studi nell'Archivio Datini de Prato*. Siena: Monte dei Paschi di Siena, 1962, 118; CIANO. *La «pratica di mercatura»*, 35 i ss.

8. CIANO, *La «pratica di mercatura»*, 36.

9. CIANO, *La «pratica di mercatura»*, 37-39.

10. Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*. Barcelona: CSIC (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 10), 1981, 11.

11. Armando SAPORI, *Studi di Storia Economica (secoli XIII-XIV-XV)*. (Florència, Sansoni (Biblioteca storica Sansoni, 5), 1955), vol. 1, 69.

12. GUAL. *El primer manual hispánico*, 11.

13. Ugo Tucci, «Manuali di mercatura», 216.

14. CIANO, *La «pratica di mercatura»*, 3.

15. CIFUENTES, *La ciència en català*, 311.

16. L'autor compilador és un dels tipus d'autor que reconeix Bonaventura en la seva famosa classificació dels autors. En aquesta es diferencien les figures d'1) *scriptor* o copista, aquell que escriu, sense afegir ni canviar res al text, el que han escrit els altres; 2) *compiler* o compilador, aquell que també escriu el que han escrit d'altres, però afegint-hi elements aliens, copiats

d'un altre lloc; 3) *commentator* o comentador, aquell que escriu el que han escrit d'altres afegint-hi material propi; i 4) *auctor* o autor, aquell que, tot i escriure utilitzant material d'altres, és conscient que el seu propi text és el més important de tot. Vegeu Malcolm B. PARKES. «The influence of the concepts of ordinatio and compilatio on the development of the book». A Jonathan J. G. ALEXANDER i Margaret T. GIBSON eds., *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt*. Oxford: Clarendon Press, 1976, 115-141, i Alastair J. MINNIS, «Late-medieval discussions of compilatio and the role of the compiler». A *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, núm. 101 (1979): 385-421.

17. Analitzat i editat parcialment a André Émile SAYOUS, «Un manuel arabe du parfait commerçant (XIe siècle environ de notre ère)». A *Annales d'histoire économique et sociale*, núm. 3/12 (1931): 577-580.

18. Traduït a Friedrich HIRTH i William Woodville ROCKHILL. *Chau Ju-kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, entitled Chu-fan-chi*. Sant Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1911.

19. Aquest terme va ser adoptat i difós per G. F. Pagnini a la seva obra *Della decima e di varie altre gravezze imposte dal comune di Firenze, della moneta e della mercatura de' Fiorentini fino al secolo XVI*.

20. Tot i que Betsabé Caunedo apunta a l'Arquiu Distral - Biblioteca Municipal d'Évora com a lloc de conservació del manual, segons la base de dades BITAGAP, actualment està dipositat a la Biblioteca Pública d'Évora. Vegeu Betsabé CAUNEDO. «Algunos aspectos de los manuales de mercadería. El valor del aprendizaje. La pereza es la llave de la pobreza». A *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 41/2, (2011): 803-804 i BITAGAP, manid 1508. <http://tinyurl.com/lrx2jqw> (Consulta el 6 de maig de 2017).

21. Eduard JUNYENT, «Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes de la 'Cúria fumada' de Vich». A *Analecta Sacra Tarraconensis*, núm. 16/1 (1943): 83.

22. CIFUENTES, *La ciència en català*, 311.

23. Vegeu SEVILLANO. «Un manual mallorquí», núm. 9, 517-530 i «Monedas que circulaban en el Mediterráneo a fines del siglo XV». A *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980): 699-732.

24. Vegeu Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ, «La compilación mallorquina de mercadería de Domingo Pau». A *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*. (Palma: Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear, 1993), 249-276.

25. Vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, 312-313.

26. Vegeu Javier DOCAMPO REY, «La formación matemática del mercader catalán (1380-1521): análisis de fuentes manuscritas». Tesi doctoral, Universidad de de Santiago de Compostela, 2004, 177-302.

27. Apareix citat també a Jocelyn N. HILLGARTH, *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*. París: CNRS (Documents, Études et Répertoires, 61), vol. 2, 1991, 695, i parcialment transcrit a Onofre VAQUER BENNASSAR, *El comerç marítim de Mallorca, 1488-1531*. Palma: El Tall editorial (El Tall del temps major, 8), 2001, 446-452.

28. L'autoria de la còpia es dedueix d'una inscripció que apareix al f. 1r del manuscrit, on es pot llegir el següent: «Aquest llibre és de Domingo Pau, notari, i fet de sa mà pròpia». Si bé la primera part de la frase apareix repetida més avall, la darrera només apareix un cop i està escrita en una tinta i una mà diferent (ARM, Diversos, DIV-37B/2, f. 1r).

29. SEVILLANO, «Un manual mallorquí», 517 i ss.

30. SANTAMARÍA, «La compilación mallorquina», 255.

31. Betsabé CAUNEDO DEL POTRO, «Las ciudades y las nuevas técnicas Comerciales. A Esther LÓPEZ OJEDA coord. *Una nueva visión de la Edad Media: legado y renovación*. XXVI Semana de Estudios Medievales (Nájera, 27-31 de julio de 2015). Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, 2016, 48-49.

32. Ugo TUCCI, «La formazione dell'uomo d'affari». A Franco FRANCESCHI, Richard A. GOLDTHWAITE i Reinhold C. MUELLER eds. *Il Rinascimento italiano e l'Europa: commercio e cultura mercantile*. Vicenza: Fondazione Cassamarca, Angello Colla Editore, 2007, vol. 4, 481-482.

33. En relació amb el procés de neteja de la imatge del mercader, vegeu Ramon J. PUCHADES i BATALLER, *Als ulls de Déu, als ulls dels homes. Estereotips morals i percepció social d'algunes figures professionals en la societat medieval valenciana*. València: Universitat de València, 1999, 120-122.

34. En relació amb la cerca de l'ennobliment de l'estament mercantil, vegeu PUCHADES, *Als ulls de déu*, 145-148.

